

կաններով կարող է ապահովուիլ՝ ինչպէս ցարդ ապահովեալ է:

Ուստի Հայ եկեղեցականաց իրաւունքն և պարտքն է թէ ի Տաճկաստան, թէ ի Պարսկաստան, թէ ի Հնդկաստան, վերջապէս ուր որ լինի՝ ոչ թէ լոկ եկեղեցւոյ մէջ ուսուցանել Հայաստ. կրօնը, և մատակարարել հոգեւոր ամեն մխիթարութիւնքը և պէտքը, այլ և արտաքոյ եկեղեցւոյ՝ ի պահանջել հարկին Հայոց քաղաքական պիտոյից և կարօտութեանց և վշտաց համար իրաւունք ունին և պարտաւորին դիմել քաղ. վերին իշխանութեանց և խնդրել՝ և վերջապէս Հայ ժողովուրդը գոհացնել:

Ե. յայտնի ջանից և իրաւանց և պարտաւորութեանց մէջ պարզապէս կերելին՝ զի մեր՝ Հայոց եկեղեցականք՝ Հայերը՝ հայութիւնը և իւր կրօնը պաշտպանելով հանդերձ՝ պիտի պաշտպանեն նաև Հայութեան ամեն յատկութիւնքը և սովորութիւնքը:

Իսկ Հայութեան ամեն յատկութիւնքը՝ ինչպէս լեղուն, զրականութիւնը, և ինչպէս կարելի է յարատև և անկորուստ պաշտպանել և զարգացնել, և կամ ուր հնար է ուսուցանել, կ'սօսիմք հետեւեալ թուով:

ՉԱՆՐԱՄ ՉԱՐՉԱՊԵՏ ԲԱՆԿՈՒՆԻ:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

(Շ-Ի-Ն-Ի-Ն-Ի-Ն):

Գ. Ի. Ե.

Երթ առ Եզտիս. — Կամուրջն շինեալ ի կնոջ ումնէ. — Մատուռն խտակրօն միանմունեաց Հայոց. — Եզտիք — Հիւրասիրութիւն նոցա. — Թիւ եւ զրութիւն. — Փիր եւ կրօնն նոցա. — Գարծ ի նոցանէ. — Աւանդութիւն ի վերայ Արայի. — Ամրոցն երեւանայ. — Վերջին Սարտարն. — Անցք Հայ աղկան. — Ոստայնանկ ի Բայազիտ. — Մզկիթն երեւանայ. — Գարոց Թաթարաց. — Կատարումն աղօթից. — Աւանդութիւն գմբուսէն որդւոց Աւոյ. եւ հանդէս տօնի յիշատակի նոցա. — Մողայք եւ վիճակ նոցա. — Տէրվիշք. — Մուշտէիլ:

Ի վեցերորդ ժամու առաւօտուն ես, Արտվիան, հօրեղբայր նորա Յարութիւն, և Պետրոս Նեյ դէմ եղեալ ի հիւսիսային արեւմտակողմն, չորսք առ Եզտիս, կամ որպէս ասենն, երկրպագուս զիււաց, Ժամ մի յառաջ խաղացեալ տեսաք զմեծ կարկառ քարանց և առ նմին մատուռ մի աւերեալ. ի ներքոյ քարանցն, որպէս պատմէին, ամփոփեալ դնէին մարմինք խտակեաց միանմունահաց Հայոց, զորս կալեալ Պարսից քարկոծ աւերեալ են ի պատճառս Քրիստոնէական հաւատոյ. Ար միանգամ անցանէ ի տեղոյնէ աստի, եթէ Թուրք է, արկանէ քար մի ի վերայ նոցա ի կարկառ անդր. և եթէ Հայ է՝ բառնայ զմի քար անտի և ընկննու ի բաց. զորով և ոչ մէք անփոյթ արարաք կամ դանդաղեցաք, այլ առեալ ի բաց ընկեցաք զչորս քարինս:

Ճանապարհն տանէր զմեզ ի մէջ խորագոյն ձորոյ, առ որով կարկաջասահ ընթանայր առուակ ինչ, և ի վերայ նորա էր կամուրջ գեղեցկաշէն, կամարակապ, կանգնեալ ըստ կտակի մեծագանձ Հայ կնոջ ուրումն, Յողովակի տեսանին այսպիսի կամուրջք, ջրամարքք, և առուք, զորքք բարեպաշտութեան:

Փոքր ինչ այսպէս յառաջ խաղացեալ և անցեալ ընդ տնակս թափառական Թաթարաց, հասաք ի կէտ նպատակի մերոյ, առ Եզտիս. ծերունին Արտվիան յառաջեաց քան զմեզ առ նոսա ի գիտել, թէ ընդունելոց են զմեզ արդիօք. և ահա

վաղվաղակի ելին ընդ յառաջ մեր կանայք և մանկոի նոցա, կազան դասնձս ձիոց մերոց, չե էաք զոտն եղեալ ի վերայ սեմոց տանն, ընդ յառաջեալ մեզ և ղիսաւորի փոքրիկ տոհմիս, էած ի վրանն իւր, ուր ժողովեցան ի փոյթ միջոցի բազմութիւն դրացեաց, Լեզու սոցա երեւի յառաջ եկեալ ի լեզուէ Մարաց, այն է յաղաւաղեալ Պարսկերէնէն. բազումք ի սոցանէ խօսին և Հայերէն, զի իրրեւ դրացիք պէտպէս յարաբերութիւնս ունին ընդ Հայս: Արկին ի ներքոյ մեր օթոցս (խալի) և բարձս, և հրաւիրեցին ի բազմել. իսկ ինքեանք զհետ եղին պատրաստելոյ մեզ սեղան. կամէին զենուլ զոչխար, այլ ոչ յանձն առաք, զի ոչ կարէաք սպասել մինչ ցըվերջ, ուստի և հոռուն մեզ ի մաքուր անօթս փայտեայ մածուն, ընտիր կաթն ոչխարի, և լոջ հաց, Պանայք նոցա ժիր էին և աշխատաւորք և ի մէջ ոչ բնաւ երկնչէին կամ կասկածէին. հարցի ցնոսա թէ ներիլի է ինձ պէտպէս հարցմունս առնել նոցա ի վերայ ազգային և ընտանեկան դրութեանն, կենակցութեանն նոցա և կրօնի. և տանուտեառն ընկալեալ զառաջարկ իմ, սկսաւ յետ հարցմանցս ասել ինձ զհետեւեալ տեղեկութիւնսդ.

Ընդ իշխանութեամբ Ռուսաց թափառին մինչև 1400 զերգաստան Եզդեսաց, այնչափ թուով գտանին ի Տաճկաստան և ի Պարսկաստան. հարկանն հարկա Տէրութեանն մինչև ցկ րուպ. յիւրաքանչիւր տանէ, վասն բնակութեանն իւրեանց յերկրի նորա, վասն ինամամտութեան Տէրութեանն, և ճարակաց հօտից իւրեանց, արօտատեղեացն լիւրանց. յամռան բնակին վրանօք ի վերայ լիւրանց. իսկ ի ձմրան՝ դան ի զիւզս Հայոց, որք ընդունին զնոսա քաղցրութեամբ, զի են ընդունակք ի ծառայութիւն. այլ զարմանալոյ այս ինչ է. զի սոքա պնդեն թէ կրօնիւ ինքեանք առաւել քան զամենեսին մերձագոյնք են Հայոց:

Ազգային և կրօնական իմն թշնամութեամբ սոքա զՄահմետականս ատեն, և նոքա զսոսա. վասն որոյ ոչ բնաւ տեսանի բնակիլ սոցա ի միասին:

Եզդիք, որք ի Տէրութեան Ռուսիոյ, բաժանին յերկուս ցեղս, և հպատակին տոհմական

ղիտաւորացն իւրեանց. միւս ասպնջականքն էին ի Հասանցւոց, և ղիտաւորինն նոցա անուն, Թաման աղա, որոյ որդին ընդ մեզ էր ի վրանի անդ:

Գոյ առ սոսա տոհմ ինչ Էկիս անուանեալ քրմաց, որք չունին իրաւունս ծիսակատարութեան, մինչև չիցին անձամբ ի գեօղն, որ անկանի առ Երուսաղեմաւ. Տանուտէրն մեր առէր, թէ ընկալեալ անդ զօրհնութիւնս առնուն զանունդ Էկիս. բայց ինքն չկամեցաւ յայտնել մեզ ոչ զանուն գեղջն, և ոչ թէ յիմ կայանայ օրհնութիւնն:

Ի պատմարանական բառարանի Թոմասայ Բրրոտթոնայ, Գերմ. տպագր. 1756 ամի գտանեմք զհետեւեալ տեղեկութիւնս ի վերայ սոցա.

« Եզդիք, հետեւողք տեսակ իմն աղանդոյ ի Պարսկաստան և ի Տաճկաստան, կոչեցան յեղիտայ Արաքցի իշխանէն, որ սպան զորդիսն Ալոյ զՀասան և զՀիւսէյին. գտանին սոքա ի Պարս թուով իրրեւ 20 000 և բաժանին ի սեաւն և ի սպիտակն. Սպիտակք զգնուն բոտ Տաճկական տարազու, այլ զառաջին և զյետին կողմն շապկին ոչ հատանն, միայն ընդ օղաձե անց ինչ անցուցանն ի զլուս իւրեանց, և սովիմք իրր ի յուշ ածել կամին խորհրդաբար զոր պատմեն իրր թէ յերկնից անկեալ իցէ ի պարանոց նախնի զեղապետին նոցա օղ ոսկի. Սեաւ Եզդիք ունին ամուսնացեալ հոգեորականս. ատեն զՊարսիկս և զԹաթարս. ծանրալուր հպհոյութիւն է լսկեաց նոցա անունդ « Մուսուլման », առաւել հակամետք են ի Քրիստոնէութիւն. սիրեն զՔրիստոնեայս. յարգեն զԱստուածաշունչն և զՊարան, թէ և բոլորովին տգէտք են. չունին ոչ զթիստութիւն, ոչ զեկեղեցի, ոչ զաղօթատեղիս և ոչ պահ. բայց ղիմեն ի սուրբ տեղիս. ունին երգս յօրինեալ ի պատիւ Քրիստոսի և տիրամօր Պուսին. յարգեն զՄովսէս, այլ և զՄահմետ. ոչ երբէք չար ինչ խօսին ի վերայ սատանայի, զի մի՛ ասեն բարկասցի, ըստ որում հաւատան թէ յետ ժամանակաց միւսանգամ զոգորմութիւն գտցէ ի Տեառնէ, և անուանեն զնա « Թաւուս մալաք », այրեն զմեռեալս իւրեանց ուրախութեամբ մեծաւ, զի կարծեն թէ փոխադրի այրեցեալն յերկնս. թափառական են սոքա, յետ

Հնգետասան աւուրց փոխեն զտեղի վրանաց իւրեանց. սիրեն զզինի, գնեն զկանայս ։

Եւ օգոստոս Էէնրի Լայարթ, ի բանս իւր « Նինուէ և մնացորդք նորա », ի լեզու Գերմ. Թարգմ. Մեյսմերայ, զլ. ԺԹ. երես 144, կարգէ հետաքրքրական տեղեկութիւնս ի վերայ սոցա. ըստ որում անձամբ յայց եղեալ էր նոցա յԱստրիա Սա զբազումս հաստատէ ի զիտողութեանց իմոց. տայ նորանոր տեղեկութիւնս, բայց և բազմաց, որոց ես հասու եղէ, մնայ անտեղեակ. և երբեմն ներհակ մերոցն խօսի, լսելոցն և տեսելոց, ահա բանք նորա. « Եզտիք ունին մարմնաւոր զըլուի զԷլուէյին բէկ՝ և հոգեւոր՝ զԷլիս Նազրա. երկոքեանն ևս բնակին ի Բաազրի. իշխանութիւն սոցա տոհմական է և յարգոյք յոյժ. որ և բաժանի ի չորս կարգս. այսպէս, Փիր, Էելիս, Ղաւալ և Փակ. Փիրն բժշկէ զհիւանդութիւնս, Էելին երգէ զերգս հոգեւորս ի ժամ՝ աղօթից, Փակն հարկանէ լծմուկս և սուլէ ի սրինդ, և Ղաւալն՝ քարոզէ » :

« Եզտիք խօսին ի լեզու Մարաց (Քիւրդերէն). իսկ երգ նոցա են ի լեզու Արաբացի. ունին սրբազան համարեալ մատեան մի, այլ ոչ դր կարէ տեսանել զայն, թերեւս պահպանի ի Բաազան. խոստովանին զոյ զերազոյն էակի, բայց ոչ մատուցանեն նմա պահս կամ՝ աղօթս, (ընդ վերջինն ես ոչ համաձայնիմ)՝ սատանայ (շէյթան) է զիսաւորն հրեշտակաց, անկեալ յերկնից վասն յանցանաց, բայց հզօր դարձեալ. և յետ ժամանակաց զողորմութիւն գտցէ վերստին. այժմ՝ իշխանութիւն ունի հասուցանելոյ զվնաս, իսկ յապառ առցէ իշխանութիւն հատուցանելոյ վարձս բարեաց. ոչ երբեք ի բերան առնուն անունդ « շէյթան » (սատանայ), և ոչ նման սմին անարգանաց բառս, այլ երկիւղածութեամբ կարգան զնա « Մալէք թաւուս », (թագաւոր սիրամարդաց) և « մալէք քիլիթ », (թագաւոր հրեշտակաց). ունին գաղանի տօնախմբութիւն ի պատիւ Մալէք-թաւուսի. զոյ առ սոսա և պղնձի փորագիր նմանութիւն կամ պատկեր սիրամարդի.

« Քրիստոս՝ ըստ կարծեաց նոցա էր մեծ հրեշտակ, որ էառ զկերպարան մարդկային. և նա ոչ մեռաւ ի խաչին ասնն, այլ համարձաւ յերկինս.

սպասեն կրկնակի գալստեան նորա, և նորոյ յայտնութեան Մեհտիր իմամին. (հանգոյն սմին աւանդութիւն ինչ և առ Մահմետականս). զՄահմետ համարեն նահապետ ոմն զուգապատիւ Արահամու. և մեծ սուրբ ոմն, զշէյթն Ալի. զերեզման նորա գտանի ի հոյսի միում. ունի զերկուս զրունս, և միայն բոկոտն մերձենալ մարթ է ի նա (Լայարդ տեսեալ է զայն տեղի). համարէն սպասաւորք տեղւոյն մտանեն անդր զգեցեալ պատմութեան սպիտակ. առ զրան գիրեզմանին քանդակեալ են ի քարինս՝ առիւծ, օձ, տապար, մարդ և ըմպանակ. զիտելոյ արժանի է հոգեւոր ծիսակատարութիւն նոցա. ի մտանել զիսաւոր Էելիսին Նազրայ, ամենեքին համբուրեն զձեռն նորա, լուցանեն զհոյս և մերձ ցնան նոցա, որք հասանեն նոցա, տանեն զաջոյ ձեռն իւրեանց առ հուրն, և ապա զնոյն կայծակնամարդ ձեռն տանին ի բերան և յաջակողմեան յօնան. յետ այնորիկ հպին առ այլս, որք ոչ կարացին մտաչել հրոյն և անդէն ասի երգ ինչ ի լեզու Արաբացւոց անուանեալ « Մաքամ Ազարաթ էսաուս », ապա ուրախական աղաղակք լին, և ամենեքին անկանին ի գետին.

« Արօն սոցա է խառնուրդ Սարէականութեան 39), Քրիստոնէութեան, Մահմետականութեան, Գընոստիկեանց 60) վարդապետութեան, և աղանդոյն Մանիքեւոց 61), կամ թէ մնացորդք են սոքա Սարէացի Քաղղէացւոց, կամ ունին մերձաւորութիւն ինչ ընդ նոսա. ջերմեռանդ են առ հին օրէնս. հաւատան յարարազործութիւն աշխարհի, ի Մովսէս, ի Նոր կտակարան և ի Ղուրանն, այլ ոչ այնպէս՝ որպէս հաւատան հնոյն.

(59) Садезмъ. Սարէականութիւն. աղանդ ինչ, երեսալ նախ քան զամենայն ի Սարայ քաղաք Արաբիոյ, յորմէ հետեւողք նորա կոչեցան Սարէացիք. ուսուցանէ երկրպագանել լուսաւորաց երկնից.

(60) Գնոստիկեանց աղանդ, հիմնեալ յերկրորդ դարուն ի Սիւրեայ և Մեհրայ Սամարացւոց, յառաջ եկեալ խառն ի Քրիստոնէութենէ, ի Էրէութենէ և ի հեթանոսութենէ.

(61) Մանիքեցիք, աղանդաւորք հետեւողք աշունդապետին Մանայ, որ երկուս արարիւս զնէր լինել աշխարհի, մին բարայ և միւս չարի, ոչ ընդունին զհին օրէնս, և զՅիսուս Քրիստոս ասէին մարգարէ օք քնեալ ի ուսոյ.

զնորածինն մկրտեն յետ եօթն աւուրց. թրփատեն զնոսա ըստ Տաճկականին. հետեին ի բազումս Սաբէացւոց՝ օրինակի աղագաւ, պագանն զայն իր, յորոյ վերայ զառաջինն ցոխաց նշող ճառագայթից արեւու. և ոչ երբէք թքանեն ի հուր, նման նոցա՝ ատեն զկապոյտ գոյնն.

« Ի ժամ ծիսակատարութեան դարձուցանեն զդէմն յարեւելս. նոյնպէս ի թաղելն զմեռեալս, զգլուխն յարեւելս կոյս ուղղեն. սկիզբն տարւոյ առ սոսա, այն է որ և առ Յոյնս. բայց սորա ունին զառանձին զանայտ թուական և համարեն այժմ՝ 1560 ամ. այս որպէս կարծի՝ է թուական ընդունելոյ նոցա զազանդ Մանիքեացւոց. չորեքշաբաթի է առ նոսա կիւրակէ. ոչ ուտեն զբանջար և զխոզենին. ըմպեն զգինի. ի կիր առնուն զա. նուանս Քրիստոնէից և Մահմետականաց ի վերայ որդւոց իւրեանց, Մահմետականք համարեն թէ անունս Եզտի յառաջ են յՆզիտ իշխանէն թըշնամւոյ տանն Ալւոյ. բայց այս անուն յիշատակի յոյժ յառաջ քան զՄահմետ, հետեալաբար և քան զԱլի. Թուրքք և Պարսիկք մեծ թշնամի են նոցա ».

Ես չկարեմ տեսութիւն ինչ առնել ի վերայ կրօնի նոցա. զի չեղև ինձ յառաջագոյն ընթեռնուլ բանս ի վերայ այսորիկ. թէ և վաղու ուրեմն լուեալ է իմ թէ գտանի աղանդ ինչ զիւապաշտից ի փոքրն Ասիա, և ի լերինս Պարսկաստանի. և ոչ գոնէ ընդ երկար կարացի շրջել ի նոսա թէ կարող լեալ էի խորագոյնս հետազօտել, թէ և ճանապարհորդք բազումք միշտ տրտունջս բարձեալ են զսոցանէ. իբր զի են լուսեղք, և չհազորդեն այլոց զցանկացեալն. բայց թէ ակործես, յառաջ բերից իսկութեամբ զրանսն, զոր լուայ ի բերանոց նոցին, առանց ի քննին առնլոյ բնաւ. զԵզտիս անուանեն միով բանիւ զիւապաշտս, (չէթմանփէրէսթ), բայց նորա գոյ ասնն մի Աստուած, զոր Հայք պաշտեն և մէք. զկնի ասացին ինձ նա և թէ ընդունին զՅիսուս Քրիստոս որդի Աստուծոյ, յարգեն զնա, զծնող նորին զամենասուրբ կոյսն, և զայլս ոմանս ի սրբոց. ընդ որս զսուրբն Գէորգ, որ առ Հայս յայտնի է ա. նուամբ « Մուղնոյ սուրբ Գէորգ », և յաճախակի դիմեն ի վանս նորա. աղօթեն զերեսս յա-

րեւելս դարձուցեալ՝ որպէս ասէր հօրեղբայրն Աբովեանի. իսկ Մահմետականք, յայտնի է զի միշտ զերեսս ի Մեքքէ դարձուցանեն.

Եանցանելն Եզտեաց մերձ եկեղեցւոյ Հայոց, աղօթեն վայրկեան մի, այլ ի ներքս ոչ մտանեն. կատարի ի վերայ երեսայից սոցա տեսակ ինչ մկրտութեան, այլ բարեկամն իմ Ալօ ոչ յայտնեաց ինձ զեղանակ ծիսին, որով վարի Ընչիս նոցա. թերևս ոչ կամէր, կամ ինքն իսկ անգիտանայր. Հոգևորականք նոցա չունին գրաւոր օրէնս կամ կանոնս, այլ աւանդութեամբ տան մին միւսոյն. չիք առ նոսա թրփատութիւն, մանաւանդ անգոսնելի իսկ է, իբրև ծէս թշնամեաց նոցին Մահմետականաց և Հրէից, թէ և Գրանտ միսիօնարն Ամերիկացի պնդէ ունիլ զնոյն. թաղեն զմեռեալս ձեռս ի վերայ կրծոցն եղեալ խաչաձև, իսկ Մահմետականք զմեծ մատունս երկուց ձեռաց կապն ընդ միմեանս և զձեռն դնեն ի վերայ որովայնի. և առհասարակ գինի ասացեալդ համարի ի նոսա արիւն Քրիստոսի, վասն որոյ սուրբ է ըստ նոցա և յարդի. և միշտ ունին զստոմանն երկու ձեռք, զգուշացեալ զի մի՛ հեղցի յերկիր, և եթէ անկցի անտի կաթիլ մի, անդէն անկեալ յերկիր լիզեն զայն. նուիրական է առ նոսա միակնութիւն, և միապսակ ամուսնութիւն՝ որ առ սոսա ունի մեծ ինչ սովորութիւնս և ծէսս, կամ հրապարական խոստումն միմեանց, և օրհնութիւն Ընչիսին. սորա՝ ասէր ծերունին Աբովեան, սուրբ պահեն զերդումն և զխոստումն, և ի ժամ պսակին այրն մտանէ ի ջուր ընթացիկ, և կինն կանգնի ի ցամաքի. իբրև բազում անգամ ի հարց և ի խնդիր եղէ (ասէ) զամանէ առ Եզտիս, ի վերջոյ լուայ ի միոջէ ի մտերիմ բարեկամէ իմ մէ, թէ որովհետև խոստանան լինել հաւատարիմ առ ամուսինս իւրեանց, եթէ դիպեցի զայթիլ նոցա, պատժեն խտրիւ, ուստի լուանալով զանձն ի ջուրն, մեղմն զսաստկութիւն երդմանն, և ի յանցանելն՝ թիթև պատժոց լինին ենթակայք.

Սորա՝ ըստ ասելոյ Յարութիւնի Աբովեան՝ ունին խոստովանութիւն և ապաշխարութիւն, որ կատարի այսպէս. երկուտասան անձնք ժողովին ի միասին. ի նոցունց ընտրի ոմն, որ առաւել

յարմար ի սոյն դործ և արժանաւոր ճանաչի, եթէ ուրուք մեզս դործեալ իցէ, դայ առ նա ի խոստովանել, և նա զնէ ի վերայ նորա զապաշխարանս, այս ինքն աղօթել, պահել և գանել զանձն. այս է շահ ընտրելոյն, զի զամենայն ժամանակս իւր զարդիւնս վայելէ զժողովոգիան. ամենեքին պարտին աշխատել փոխանակ նորա, հովուել զխաշինս, և զգուշանալ պահպանութեան ընդ ից նորա:

Եզտիք են միաբնակք, և զի որպէս երեւի՝ ոչ ունին վարդապետութիւն յԵրրորդութիւնն սուրբ, հաւատան թէ սատանայ էր նախաստեղծ գլխաւորն հրեշտակաց, որ ըստ հրամանին Աստուծոյ ստեղծ զաշխարհ, զի ինքն տիրեսցէ նմա, այլ անկեալ ի մեզս, համարելով զանձն հաւասար Աստուծոյ, ի բարկութիւն զնա շարժեաց ի վերայ իւր. յետ ժամանակաց զթմացի ի նա Տէր, և կանգնեսցէ զթագաւորութիւն նորա (ի ձեռագործն իւր աշխարհ): Եթէ որ առաջի սոցա բանս հայհոյանաց ի բերան առցէ զսատանայէ, կամ գէթ ասասցէ նալլաթ չէթմանայ (անիծեալ լիցի սատանայ), անշուշտ կամ զնա սղանանն կամ զանձինս, ասի թէ ունին զորոշեալ օր ինչ, յորում՝ զոհ հանեն նմա զերեսուն ոչխոր. բաց յոչխորաց, զամենատեսակ կենդանիս, և այն՝ ուր և հանդիպեսցի, թէ յամայի տեղիս, թէ առ եկեղեցեաւ Հայոց, նոյնպէս զոհս մատուցանեն և քանի մի սրբոց, սրբոյն Քնորգայ, սրբոյն Սարգսի, և այլն. չունին զառանձին աղօթմա, միայն զասհմանեալ պահս. պահանջն ի հոգեւորականաց իւրեանց ունել վարս պարկեշտս, որք և զգնուուն խորապն ի վերայ մերկ մարմնոյ Պետրոս Նեյ պատմեաց ինձ զաւելորդապաշտութենէ նոցա. եթէ որ գծեսցէ ասէ շուրջանակի զմիով ի նոցանէ զի՞նչ ինչ, աղաղակ բառնայ, հայհոյէ, չիշխեցեալ երանել անտի, եթէ և աւուրս եօթն մնասցէ անդէն, մինչև ոչ ինքնին գծողն աւերեսցէ զարձեալ զզինծն 62):

Եզտիք չունին ոչ զօրէնս Մահմետականաց, զի ատեն զնոսա, ոչ կուսպաշտից, զի ոչ մի հետք կուսպաշտութեան կամ բաղմաստուածութեան տեսանի ի նոսա, և ոչ ծէսս կամ օրէնս Հրէից, ինձ թուի թէ չունին զթիփատութիւն. իսկ թէ յիրաւի, որպէս ոմանք հաստատեն, ունին զայն և ընդունին զառաջին գիրս Մովսիսի, զարձեալ չէ մարթ անուանել զնոսա հեռեւորս Հրէական օրինաց, և ոչ մարթ է զնել թէ կրօն նոցա մնացորդ ինչ է ի նախնի կրօնէն Պարսից, զի Պարսիկք սկիզբն չարեաց զԱրհմն զնէին, իսկ սոքա զսատանայ. բայց և այս ստոյգ է, թէ չունին զառանձին կրօն, այլ հերձեալք են ի Քրիստոնէութենէ, և որպէս ես համարիմ, զհետ երթեալք աղանդոյն Գնոստիկեանց:

Գեալ անցանէ. իսկ Եօպենի բաժն ոչ սակաւ հետաքրքրականք են, և տան ինչ ինչ տեղեկութիւնս. զորս յիշատակեալ անձինք անգիտացան. ուստի և յառաջ բերեմք աստանոր:

Ունիւք հաւատան ի մի Աստուած անսահման, ի Յիսուս Քրիստոս և յամենամարտէր սուրբ կոյսն. յայտմ մասին գրեթէ քրիստոնեայք են. բայց ընդ այսոսիկ աստուածային վարդապետութիւնս, խառնեն ծէսս Մահմետական կրօնի և զանազան միայր սնոտի ուսմունս, օտարս միանգամայն միոյն և միւսոյն. յայսպիսեացս առաջինն և զլիաւորն է նոցա զպետ անկեղծ հրեշտակաց, անսահման ըստ նոցա յՄարէք—Թառաս, հիմն աղանդոյս զնեն. թէ և սատանայ եկեղեցայ գտաւ բարկութեան Աստուծոյ. այլ զի ամենաբարձրեալն ու զօրմած է, ի վերջոյ գտցէ ներումն ի նմանէ, և յայնժամ յանել առենին, Եզտիք, որք մնացին նմա հաւատարմք, զառաջինն կալցեն տեղի յաշխարհագումար բաղմութեան մարդկան ազգի, որք զնա անարգեցին ի ժամանակի անբաղմութեան նորա. զայս կարծիս հաւատասեն զանազան սնոտի և չաղփաղփ աւելորդաբանութեամբ, և իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ պատրաստեն մինչ անգամ զիմել ի զէնս, եթէ լիցէ անունս ունէթման (սատանայ). կրօնական թխակատարութիւն նոցա Թեթմ. ինչ է յոյժ. ի պատիւ լարին պահեն պահս յայնան քառասուն և մի օր, և ի ձմրան ունին զմի պահս ունիւք—Նարին, որպէս կարծեն ի յիշատակ Յիսուսի քրիստոսի. պահք նոցա կատարին պահպանութեամբ յամենակերպ կերակրոց սկսեալ ի ժառանգէ արեւու ցօրինաւոր մուտ նորա. չունեն առանձին աղօթս և ծէսս երկրպագութեան Աստուծոյ. բաւականան միայն յիւրաքանչիւրում աւուր ի ծաղկ արեգական երկոց երկրպագանել զերեսս յարեւելս ուղղեալ:

Թլխատեն զմանկունս և անուանս զնեն յաճախ Մահմետականս, բաց յանուանցս Ալի, Մահմետ, և Օմար. գրեան լիք առ նոսա, միայն կրօնն բերանացի աւանգէ ի մէջ նոցա հօրէ յորդէ:

(62) Բաց յառաջ բերեցաք ի հեղինակէն զիտողութեանց իւրս Փոմասայ Բրուսանայ, և Օ. Հ. Նայարգայ, ունիւք ի ձեռն և զերկուց ուսեալ ճանաչարհորդաց, Եօպենայ և Պ. Ա. Ֆօքեբայ. վերջինս միայն սակաւ ինչ տեղեկութիւնս կար:

Եզտիք՝ զորս տեսաք մեք՝ էին գեղեցկադէմք, բարձրահասակք, ամրակազմք, կորուելք, աչս ունէին սեւաւ և մեծ, և յոնս վայելուչս կարակնածիրս, բերան մեծ, և երես լայն, հանդերձ նոցա բազմերանգ, և առաւել նման ի Տաճկականն:

Ատաք ի քանի մի վրանս նոցա, յորս նստեալ կանանց զործէին օժոցս. սորա մեծաւ մասամբն աղքատք: Ի մէջ Եզտեաց և Պարսից, որպէս ասացաւ ի վերոյ, զոյ անվախճան լծշնամու լծիւն:

ուսեն զլաշիզս (դէշս), պնդելով թէ ուրիշ թոյլատրի ի կիր առնուլ զեկեալս ձեռամբ մարդոյ, ո՞րքաք ևս առաւել զեկեալս յԱստուծոյ. (ի Հայ Ռամիկս մեր անուանեն հրեշտակամարք): սիրեն յոյժ գինի և կրօնական իմն խոկմամբ երկնային հեղու անտի գէթ կաթիլ մի ընդ վայր. զմերձ ի մահ հրանդն չբապատեն մահակս ի ձեռս, առ ի թափել ի մահաբեր հրեշտակէն. այլ յորժամ տեսանեն զի ի վերջին թիւ շնոյն եհաս, սկսանին զանել անգթարար զմի ի պահապանաց որ անգղաստ դառաւ ի զալ յափշտակոյն հոգոց. զպառաւունս այնչափ յարգեն, մինչ զի ի պատահելն բազում անգամ վիճից և խռովութեանց ի մէջ նոցա, պառաւն անդէն անեալ ապտակ միոյն և միւսոյն, բաժանէ ի միմեանց. զսպանեալն ի մարտի եթէ վիրաւորեալ է ի թիկանց կուսէ, չթաղեն պատուով. եթէ ոք գծեցէ չուրջ զԵզտեան զգետին, ընտրէ առաւել մեծանել անստաղ, քան ընդ գիծն ելանել, զի գիծը այդ ըստ կրօնի նոցա ունի խորհրդաւոր ինչ նշանակութիւն. թէ և յունին քաւմա, այլ զոն ի նոսա գլխաւորք. ո՞րքա անուանեալք, որք կառավարեն զնոսա ըստ հոգեւորին, ունին և զտեղի աղօթից. ի նշանաւոր ժամանակ մի տարւոյն զիմեն բազմութեամբ յաւերակս Բաբելոնի. և ի բոլորիլ լուսնի երգեն երգս արտաբերին և պարեն ի յիշատակ կործանեալ քաղաքին. որով և կատարեն զբան մարգարէին, ինքեանք իսկ անգիտակց նմին. (Ես. ԺԿ. ԳԼ 21 համար):

«Անտիպապալտութիւնն սոցա թրեւս ի Պարսկական գիւցաբանութենէն սկիզբն իցէ առեալ. ի ժամանակս երկրորդ երեքհազարամեայ չրջանին, Արմէն, հրեշտակ յարին զահալիժի ի յԱրմզդայ, որ սկիզբն էր բարւոյն, և վասն կառավարելոյ գալիսոր՝ ստեղծանէ քսանեութն առաջնորդս երկնային դոթութեան, անուանեալս ի նոցանէ ո՞րքաք ևս հաւանական է թէ զլիւսաւորն ի նոցանէ զկողմն կոյեալ զԱրմէնի, եղև առաւելայ պաշտաման հետեւողաց սնտի աղանդոյս. կարծեն թէ թիւ զանգամազգի հետեւողաց աղանդոյս ի փոքրն Ասիա և յափունս Եփրատայ և Տիգրիսի ցՊարսից ձոց, հասանէ ցմիւլիւն գերդաստանս: Տես ի գիրս Շոպենի երես 663:

Իսկ Պ. Պիէռ Ամետէ Ժորժեր, որ յամի 1805 պաշտօնական զօրծովք անցանէր ի Պարսս, յիւրումն ճանապարհորդութեան «voyage en Arménie et en Perse» երես 109, 110, որպէս ասացաք ի վերոյ, համառօտ ինչ բանիք յիշատակել ոչ զանց

եթէ ի սոցանէ ոմն զիպեցի ի Պարսս, իսկոյն սպանանեն. վասն զի ասնն թէ՛ Եզտիք սպանին զերկուս լծսունս Ալույ զՀատան և զՀիւսէին իմասն, և զեօթանասուն լծսնորդիս: Արի և աներկիւղ Եզտիք քամահին զանգոր և զտկարասիրտ Պարսիկս. մի ոմն ի նոցանէ պնդէր պարծելով թէ յընդարձակ դաշտի ուրիք կարող է միայնակ դէմ գնել քսանեհինգ Պարսկի:

Թողեալ զվրանս Եզտեաց ընդ այլ ճանապարհ եկաք ի Քանաքեռ հասեալ առ աւերեալ գիւղն «Արսէն» (63), որ է աղաւաղեալն անունս «Ա-

արարեալ, գրէ. ո՞ր ասորոստ Սեյթան լերին բնակին Եզտիք ցեղ ինչ Մարաց (Քիւրտաց), որք անուամբ ո՞րքաք Եկեմ պաշտեն զչար ոգին. և թուի թէ հակառակք են առնել զայն ամենայն, զորս միանգամայն արգելուն օրէնց Աստուծայինք և մարդկայինք. ասորստի իմն զգացմամբ, թէ Աստուծոյ զոյով ամենարգար և ամենաբարի, ի զուր է մատուցանել նմա աղօթս, արգելուն տալ Աստուծայինքն զոր և իցէ փառաբանութիւն. թէ և խոստովանեն զգոյութիւն նորա, և ընդունին նաեւ զբազումն ի մարգարէից յարգելոց ի Քրիստոսնէից և ի Մահմետականաց: Սոցա զգածեալք են յոգնաթիւ նախապաշարմարք, և Քիւրտք յոյով անգամ ասացին ինչ, թէ, եթէ ոք գծեցէ չուրջ զիւրք ի վերայ երկրի գիծ բոլորակ, խորհրդաւոր կէտ հաւատոյ նոցա, առաւել լաւ համարեն մեծանել, քան ելանել անտի: Արգելեալ է նոցա ուսանել գրել և կարգալ, իսկ գողութիւն, պաշտութիւն, ազգապղծութիւն, համարեալ են առ նոսա օրինաւոր զօրք, յորոց բնաւ չիւղծա՞նարին. զգեանու հանդերձս սեւաւ, և գլխարկ սեւա և կարմիր, յուսացեալ նոքա հաճելի լինել չար ոգւոյն, որ ըստ համոզմանց նոցա է զօրծաղիր կամաց Աստուծայնոց, զորոյ երկնային կուլ զանուն, և զգաւանան և ասնն թէ, պարտ է զգաւանալ ի հայնոյնոյ զնա. այս աղանդ ունի և զայս յատկութիւն մասնաւոր, զի հետեւողք նորա երբեք զմտաւ իսկ չստանէ զարձուցանել զայլ ո՞ր զեկս իւրեանց. Պարսիկք առելութիւն մեծ տածեն ընդդէմ Եզտեաց, թէ վասն աշնր իցէ արդեաք, զի կրեն անուն Եկեմ Եղուոյ, աղանդապետին իւրեանց կամ երկրորդ խալիֆային Ուրաղեան իխանութեան, որոյ սպանեալ ասնն զՀիւսէյին օրդի Ալույ, և թէ վասն աշնր, զի ժագումն սոցա (Եզտեաց) մերձեանայ ամենանին ժամանակաց, այլ ըստ որում քաղք են սոքա, յանգզուլք, և խիստ զնաւարժք, վասն որոյ իշխանք Մարաց երկնային ի նոցանէ, և զանան ունել զքանի մի անձինս ի նոցանց ի տունս իւրեանց »:

(63) Ըստ մեր լսելոյ, անունք գեղջի, որ ի Աստայից գաւառի, կուլի Արամուն, և ոչ Արսէն կամ Արայսեն, որ թուի աղաւաղեալ կամ է հակաստաւաղեալ կամ ի Ռուս թարգմանչէն:

րայսն» (դաշտն որ առ զիւղիւն անկանի, կոչի
«Արայ եարոտ», (Արայ վիրաւոր). հօրեղբայրն
Արովհանի պատմեաց մեզ զայս աւանդութիւն.
«Աւելորդ նահապետն Հայոց Արայ գեղեցիկ, էր
ժամանակակից թագուհւոյն Բարեկացւոց Շամիր-
ամայ, որ պատգամ առ նա առաքեալ ասէ. կամ
յանձն առ տալ ինձ զձեռն, և կամ զպատերազմ.
Արայ մերժեաց զձեռն տալ նմա, զի տակաւին
գոյր յազգի իւրում աւանդութիւն իջեալ ի նո-
յէ պաշտելոյ զմի Աստուած Ճշմարիտ. իսկ Շա-
միրամ պաշտէր զկուռս բազումս, վասն որոյ ան-
հնարին էր Արայի կին ունել զբազմաստուածն.
Ընդ որ զայրացեալ Շամիրամայ զօրս ի վերայ
նորա առաքէ պատուէր տուեալ կենդանւոյն ու-
նիլ զնա և ածել առ ինքն. բայց Արայի սպանե-
ալ ի պատերազմին, անկանի ի սմին դաշտի, և
զգի նորա բերին առ թագուհին, որոյ տեսեալ ի
մեծ աաքնապ յուսաբեկութեան անկանի, և զգի
նորա զմտեալ զեղովք, զնէ առաջի աչաց, խա-
բելով ի միտս՝ թէ կենդանի է տակաւին».

Իարձ արարեալ յԵրեւան ի 27ն օգոստոսի ես
և Արովհան չորաք յամրոցն Երեւանայ, յորում
և բնակարանք Սարտարին և իշխանաց Պարսից,
և երկու մզկիթք, յորոց մին փոխեալ է յեկե-
ղեցի Ռուսաց, միւսն ի զինարան:

Սարտարք Պարսից էին առհասարակ արիւնար-
բու բռնակալք. այլ նախասահմանութիւնն զվեր-
ջինն ի նոցանէ պարզեաց ժողովրդեան ի մխի-
թարութիւն, այր հեղամիտ և ազնուաբարոյ, որ
և ամենայն նեղկոց և հարստահարեց լսէր ան-
ձամբ զաղաղակ և զրողոր, և գատէր արդարու-
թեամբ. ուստի մինչև ցայսօր բնակիչք Երեւանայ
գովութեամբ ի բերան առնուն զանուն նորա. նա
և ջան ի գործ եղեալ էր բարօրել զերկիր իշխա-
նութեան իւրոյ և տարածել ի նոսա զբաղաքա-
կրթութիւն:

Նախկին սարտարք, կամ առհասարակ մեծա-
մեծք Պարսից յորժամ լսէին զհամբաւ գեղեցկա-
տեսիլ Հայ աղջկան միոյ, կամ թէ վայ եթէ տե-
սանէին զնա անձամբ, իսկոյն բռնութեամբ կոր-
զիլ տային զնա ի ձեռաց ծնողաց, և ածէին ի
կանանիս իւրեանց. սա ոչ հետեւէր սովորութեան
այսմիկ և ոչ տանէր զոր այլք առնէին. ուստի

և միշտ պատուէր տայր ժողովրդեան փութով
ամուսնացուցանել զգտերս իւրեանց. և մերթ
ընդ մերթ համբաւ հանէր յամենայն կողմանս
երկրին, թէ Սարտարն և մեծամեծք Պարսից կամին
առաքել զօտարասահման կանայս և զաղախինս
իւրեանց ի Պարսկաստան ի վաճառ, իսկ ի տեղի
նոցա լցուցանել զկանանիս իւրեանց Հայ աղջ-
կամքք. Հայք իրրև լսէին զայս իսկոյն ամուսնա-
ցուցանէին կամ նշանագրէին զգտերս իւրեանց,
որ միանգամ ի չափ հասեալ էին, վասն զի Պար-
սիկք ոչ երբէք յափշտակէին զկանայս, կամ
զառն խօսեցեալ աղջկունս, ըստ որում ընդդէմ
էր այս օրինաց և սովորութեանց նոցա:

Այլ այսու ամենայնիւ զէպ եղև ամօք ինչ յա-
ռաջ քան զառումն երկրին ի Ռուսաց, զի այս
սարտար տեսեալ զամենաչքնաղ Հայ աղջիկ մի,
հարաւ ի սէր նորա և պահանջէր ի ծնողաց տալ
զնա ինքեան. իսկ աղջիկն սիրահարեալ էր ընդ
այլում Հայ պատանւոյ միոյ. աղաչանք նորա և
ծնողաց ընդ վայր էանց. առին ածին զնա ի կա-
նանին. իսկ սիրականն աղջկան չկարացեալ այլ
ինչ հնարս ի կիր առնուլ, ի զիշերապահու մը-
տանէ հնարիւք իւիք ի պարտէզ սարտարին, և
ի ներքոյ կացեալ լուսամտից կանանւոյն, ի ձայն
մեղմիկ երգ երգէ Հայերէն, յուսացեալ լսիլ առ-
նել սիրուհւոյն. և յիրաւի իրրև անցանէ փոքր
ինչ ժամանակ ի վերայ, և ահա մի ոմն բացեալ
զլուսամտան, ընկնու զինքն անտի ի վայր. եր-
կուցեալ պատանւոյն իրր զիրան յայտնի արտը-
նալ կամէր ի փախուստ անկանել, այլ յորժամ
լուծիւն դարձեալ տիրէ անդէն, մտանէ կրկին ի
պարտէզն, և գտանէ զսիրուհին իւր՝ որ գահավի-
ժեալ զինքն ի վայր փոխանակ յերկիր անկանի-
ւոյ կախեալ կայր զծառոյ, ուստի իջուցեալ զնա
անտի՝ առնու փախուցանէ. մի ոմն ի ծառայից
սարտարին յարուցեալ ընդ աղմուկն յայտնէ
զիրան, և արձակին խուզարկուք զկնի նոցա, որք
և կախեալ ածին յառաւօտու առ Սարտարն. իսկ
նորա լուեալ զամենայն անցս ասէ, «չգիտէի՝ այլ
այժմ տեսանեմ զի յերկնուստ է ձեր այդ սէր
և չէ պարտ ումք հատանել զկապ այդպիսի
սիրոյ. երթայք ի խաղաղութիւն և եղէք երջա-

նիկք 64) Իբրև սկիզբն արարեալ էաք պատմելոյ
և լսելոյ զայսպիսի անցս, և Յարութիւն Աբով-
եան սկսաւ ասել զՏեառեալոյ

«Մինչդեռ մանուկ էի, դէպ եղև ինձ գտանիլ
միանգամ ի Պայազիտ որ յայնկոյս Արարատայ ի
փորքն Ասիայ, և ի շրջելն իմ ի փողոցս քաղա-
քին տեսի զայր մի յողորմ և ի տառապագին
վիճակի, դողայր և ցնցէր բովանդակ մարմինն և
կրր խելակորոյս ընթանայր անդադար յայսկոյս
յայնկոյս չկարացեալ կալ վայրկեան մի ի միում
տեղւոյ. հարցի թէ յիմ իցէ այրն այնպէս կամ
երբ, և պատմեցին թէ այրս այս էր ոստայնանկ և
աշխատէր ի միում գեղջ, որ անկանի ի ստորոտս
Արարատայ, հարեալ անդանօր ի սէր կնոջ տա-
նուտեանն, առ որ ինքն էր յաշխատանս, և հրա-
պուրեալ զնա ի կամս փախուցանէ ի տանէն.
հասուցեալ յայր մի՝ որ առ լերամբն Արարա-
տայ, օրն երկնոյանայ, կինն մնայ յայրին, իսկ այրն
երթայ գտանել զինչ ուտիցենն. յետ սակաւ
ժամանակի դառնայ և ահա տեսանէ զի վիշապ
ահադնատեսիլ կլեալ է զկինն յոտից մինչև ցը-
մէնն, զի կնոջն խաչաձև տարածեալ զթևս, չը-
տայր զաղանին իսպառ ի ներքս քարշելոյ զնա.
որոյ տեսեալ զայրն՝ աղաղակէ. «հար զփոր գա-
ղանիս տաշունադ յերկուց կողմանց՝ թերևս ապ-
րեցայց». իսկ այրն ընդ սոսկալի տեսիլն ահաբեկ
և թմրեալ մնայ անշարժ ի տեղւոյն, կրկին ա-
ղաչէ զնա կինն, «տուր ինձ գէթ զսուրդ, թերևս

(64) Յերախ նշանաւոր ինչ է պատմութիւն Հայ ազգանոս,
զոր յառաջ բերէ հեղինակս. թէ և հարեանցի միայն յիշատա-
կելով ոչ այնչափ հետաքրքրական կացուցանէ ընթերցողին.
իսկ զոր ու Արեւմտեայ Պարսն Ոսկանայ ի բանից առեալ զնէ
այլոյ հանապարհօրդի կարեւորն հանգամանք յոյժ սրտառուչ
է. ոյժ և արժան իսկ էր զանցս այսպիսոյ արեւմտիւ և սրբ-
բասէր. Հայ դիւցազնունոյ արձանացուցանել ի պատմութիւնս
մեր ժամանակակիցս

Թէ և ոչ այնչափ գոհ եմք զԱրեւմտից սր ոչ զանունն գի-
տաց վեհափրտ օրիորդին, ոչ զձեռոյս և ոչ զուստն կարգել,
այլ դարձեալ ուրախ եմք զի ըստ կարելոյն ի գիր առնէ ըզ-
մանրապատումս հանգամանս Մեք զպատմութիւն Հայ դիւցազ-
նունոյս, որում անուն կրցեցաք ի մէնէ «Սաթիւնիկ». Թատ-
բերգեալ ընդ վերնադրովս ու Սաթիւնիկ Հայ դիւցազնունոյս,
սպասեմք բարեկալոյ ժամանակի, ի լոյս աշխարհի հանելոյ

ինձէն գտայց հնարս փրկութեանս. և դարձեալ
այրն կայ մնայ անշշունչ և անզգայ. և յայն-
ժամ իսպառ յուսարեկ լեալ կնոջն ասէ— «ա-
հա տեսի թէ որչափ տկարասիրտ և թուլամիտ
ես, և վասն էր ինձ կեալն յայսմ հետէ. զայս
ասացեալ ծալէ զձեռսն ի վերայ զլիւթն և դա-
զանն անդէն կլեալ զնա պատառի զգերանով,
զի մանրեցէ յորովայնի իւրում՝ զոսկերս կնոջն.
այլ ընդ պատառին՝ միւսանգամ ևս ահադնա-
գոչ ձայն կնոջն ի ներքուստ լսելի լինի, և այրս
այս՝ յայնմ օրէ շրջի անյուշ և խելակորոյս,
թէ և ամբ բազումք անցեալ են ի վերայ»

Եետ այսորիկ առեալ ընդ իս զԱբովեան յԱր-
բաթու, որ կիւրակէ էր Մահմետականաց, և յի-
շատակ սպանման Հասանայ և Հիւսէյնայ և եռ-
թանասուն որդւոց Աւուլոյ, եղի ի մտի գնալ ի մղ-
կիթն նոցա առ ի տեսանել և լսել զամենայն
որչափ հնար է Քրիստոնէին

Երկու աւուրքք յառաջ քան զայս՝ առաջ-
նորդութեամբ նորուն դարձեալ Աբովեանի տես-
եալ էի զմզկիթն, որ շքեղատես և հոյակապ մի-
նարէիւն և վայելչաչէն դրամբն, կարեմ ասել՝
առաջին շինութիւնն է Երեւանայ. առաջի մղկի-
թին են բազում շինուածք, յորս և դպրոցն նո-
ցա և բնակարանք մօլլայից. ի մօտենն մեր յա-
ռաջնում նուագի ընդ պարիսպն մզկիթի՝ տեսաք
զի յարձակ պատշգամբի միում նստէին երեսուն
աշակերտք ըստ արեւելեան սովորութեան (ծալեալ
ոտիք), ի մէջ նոցա երկու ուսուցիչք նոյնօրի-
նակ նստեալք, կուէին յաշակերտաց երկուս եր-
կուս, և նստուցեալ առաջի իւրեանց համարս առ-
նուին. աշակերտք՝ որք պատմէին կամ ընթեր-
նուին զուսանելիսն, շարժէին անդադար զգլուխս
իւրեանց յայսկոյս և յայնկոյս. մատենաք նոցա
ձեռագիր են ի լեզու Պարսից, ի գրելն ևս ի կիր
առնուն տառս Պարսից, թէ և ինքեանք Թաթարք
ուսուցանեն աշակերտաց միայն զբանի մի թիթեւ
առարկայս, որպէս զպատմութիւն Նատիր շա-
հին, և ըն. և զձեռագիրն ուսուցիչն այնչափ պար-
տի կրկնել զուսանելիսն, մինչև աշակերտք կարող
լինիցին մեքենարար ըմբռնել զայնս ի լեզու, մի-
անգամայն անծանօթ ինքեանց, սմին իրի է, զի
սոսկ ընթերցումն և գիր ամն ձիզս մաշէ զկեանս

ողորմելի աշակերտին. յայլում տեղւոյ նստեալ տեսաք զմոլլայ մի ծերունի, և առաջի նորա երկու դեռաճառ պատանիք. նոքա ունէին դնէին և ինքն երկիւղածութեամբ ընթերցեալ զՂուրանն մեկնէր նոցա:

Յայս երկրորդ նուագ չորսք ի մկկիմն վաղագոյն քան զըլումն 12 ժամուն, և նոտաք ընդ հոմանեաւ ծառոց. ի լրանալ երկոտասան ժամուն ամբարձաւ ոմն ի զլուխ մինարէի, և ի ձայն տխրական երգոյ հրաւիրեաց զուղղափառան յաղօթաւ. անդէն ժողովեցան եկին ամենեքին ի մըզկիթ, և կանայք ծածկեալք յոտից մինչև ցրդլուխս. և ասի թէ միայն պառաւունք ի կանանց նոցա կարեն զալ ի մկկիթ. եկին և մոլլայք, և տեսեալ զմեզ մերձեցան, և մեք հրաւիրեալք ի նստիլ:

Եւ թարգմանութեամբ Աբովիանի հարցի, թէ ներկի՞ն է մեզ գտանիլ ի մկկիթն ի ժամ հանդիսի նոցա, և ուրախութեամբ յայտնեցին զայոն. ի մտանելն մեր ի ներքս, հաճութիւն ի դէմս ամենեցուն նշմարէր և ոչ յուժեքէ դժկամակութիւն. որպէս զայս յայտ արարին և յետ սակաւուց ամթոռս յղեղով առ մեզ ի հանդիշ*): Մկկիթն ի ներքուստ չունէր զարդս և շքեղութիւնս, միայն յորմունան զրեալ կային ինչ ինչ բանք Ղուրանի. ի միջի ունի զամպիոն տասն կամ տասներկու աստիճանաւ. յաջակողմն կային կանայք, ի ձախոյ՝ արք. իսկզբանն աղօթէին մեզմով. ապա ոմն ի ծերունի մոլլայից ել ի վերայ ամպիոնի, ընթերցաւ ի ձայն զմի զլուխ Ղուրանի. յետ նորա այլ որ կրտսեր քան զնա, և սկսաւ ուսուցանել այլաբանական ձևով թէ

զի՞արդ պարտ իցէ մարդոյ պահպանել զանձն յախտից, ի հպարտութենէ, ի ժառութենէ և ըն. պահպանեցէք ասէր զոտս ձեր ի ճանապարհաց չարաց, ի գողութենէ, յաւազակութենէ, և ի խաբէութենէ. պահպանեցէք զչաւ ձեր յարան հայերոյ, և ոչ միայն պարտ է ի չարեացն փախչիլ, այլ և զբարիս գործել. լինել ողորմած առ աղքատս և առ հիւանդս. առ որ բերէր զվկայութիւն ի Ղուրանէն, ևս և ի բանից Բերիստոսի, որպէս զայս բան ՚՝ զիւրին է մալխոյ ընդ ծակ աղան անցանել ՚՝. բայց մինչդեռ նա խօսէր, ի կանանց դասէ լսելի եղև շշնչիւն և հրծծումն, վասն որոյ բարկութեամբ յանդիմանութեան դարձաւ քարոզիչն առ նոսա յամպիոնէ անտի. յաւարտել նորա զքարոզութիւնն, ժողովուրդն համօրէն հնչեաց ՚՝ ամէն ՚՝. չորս զնու վաւ կային մոլլայք և այլք բազումք, երիտասարդք և փոքունք և երգէին միանգամայն անխորժ կերպիւ. յետ այնորիկ ել դարձեալ մոլլայն յամպիոնն ընթեռնուլ բանս ողբականս ի մահ մարգարէին՝ որ եթող զորդիս իւր միայնակ յերկրի. յաւարտել նորա զընթերցուածն՝ վերստին հնչեցաւ երգ ինչ. յետ նորա ել դարձեալ յամպիոնն մի ի նախամեծար մոլլայից ի քարոզել յունկն ժողովրդեան. սկիզբն արար բանից մեզմ՝ և անյորդ սրտիւ, ապա դամ քան զգամ՝ բորբոքեցաւ. ճառեաց զմահուանէ մարգարէին, թէ զի՞արդ Նզտիք եղին ի բանտ զՆլի և զորդիս նորա. զի՞արդ ի շղթայս կալանաւորեցաւ, զի՞արդ հրեշտակն երևեցաւ նմա յետ մահուան որդւոցն, որպէ՞ս խնդրէր զնա քոյր նորա և կամէր շրջել յաշխարհ համայն ի գտանել զնա. որչա՞ի դառն արտօսր քամեր յաչաց լսելով զնախաժաման մահ նորա. և զի՞արդ վերնական աղգմամբ և երևմամբ մարգարէին ի տեսեանն գիտաց թէ՛ Նլի և որդիք նորա են ի դրախտին պսակեալ փառօք:

Եւ յատենարան առյցեալ եռանդեամբ վրէժխնդրութեամբ և զօրութեամբ, մինչ նկարագրէր զքոյրն զի լայի զի արտասուէ, զի բողոք բառնայ առ ազնի, և ինքն ի նմին վայրկենի լայր հեծեծէր, և բողոքէր առ ժողովուրդն զվրէժ լուծանել զմահու մարգարէին. անսանձելի բարկութիւն, երկիւղ և տխրութիւն, որ ընդ բանիցն

(*) Քրիստոսեայ և Մոսկովեական ազգք Աղկառու, Հայք Վերք, Թաթարք, Աբրեղք, Պարսիկք, — կեան ի միասին սիրով փոխգրութեամբ. ի միում գեղջ ընակին և Քրիստոսեայք և Թաթարք, մինչև անգամ ի վերայ միայ փոռոցի ուտեն տնտիսր զհոց և վարին ընդ միմեանս բարեկամաբար. այլ ի բարձրայիւր ոք վերս և հաւատարիմ է կրօնին իւրոյ, բարոյ, ծիսից և ազգային տարազու. Թշնամութիւն տեսանի միայն ի մէջ բաժանեալ ի միմեանց համազգեաց. որպէս ի մէջ Հայոց և Հայ - կաթողիկոս, ի մէջ Շիա և Սուննի աղանդացն. իսկ ի Հրեիցն խորշին ամանեքին ընդհանրապէս:

Նշմարեալ լինէին ի դէմն նորա. և եղանակ աղ-
ղու և յարմարաւոր խօսիցն, յարուցին աղմուկ
և աղաղակ ի մէջ ունկնդրացն, լսելի եղն յամե-
նայն կուսէ ձայնք հառաչանաց և ողբոց. ի սայր
սուսերի վիրաւորէին զանձինս և փետէին զհերս
զլիոց իւրեանց. և զհամառօտն ասացից, այնպիսի
սի տեսարան բացաւ անդանօր, զորոյ նմանն ոչ
լնաւ տեսեալ էր իմ. աստ զառաջինն զգացի
զգորութիւն կատաղի մոլեռանդութեան և նա-
խապաշարմանց, սա զառաջինն ետ ինձ զիտել,
թէ ուսմունք որչափ և պատիր և տգիտականք,
դարձեալ ի ձեռն ճարտարարուեստ և հնարիմաց
բանից խորարմատ տպաւորութիւնս գործեն ի
մարդկային միտս:

Արտփան պատմեաց՝ թէ զայս հանգէս տխրա-
կան յառաջ այն է յաւուրս տէրութեան Պարսից
սօնէին զերիս աւուրս, յընդարձակ և ի հրա-
պարակական վայրի ձևացուցեալ զմահ Ալեյ և
որդւոց նորա և զսպանդոյ նոցա զԵզդիս. ի ըս-
կրդբանն մոլլայն ճառէր մեծաբարբառ զմահ Ալեյ
մինչ ցայն վայր, յորում պատմութիւնն ասէ թէ
Եզդիք ի վերայ հասին ի սպանութիւն, և ահա
նոյն ժամայն Մար (Քիւրտ) հեծելազօրք ի հան-
դերձս Եզտեաց մերկասուսեր գան մտանն ի մէջ
բազմութեանն, ամենեքեան փախլին այսր տնոր,
անէծս և հայհոյանս արձակեալ նոցա և հե-
ծեալքն ընդ դէմ նոցա կրկնէին բանս ինչ իբրև
թշնամեաց. և ահա անդէն բարձրանայ աղիողորմ
աղաղակ մանկանց իբր որդւոց Ալեյ, որք սկսա-
նին ձեռք բաղխել զկուրծս իւրեանց, ցտել
զհերս զլիոց, կամ յոտս անկանել որոց մերձն
կան խնդրելով զօգնութիւն նոցա ի պահպանու-
թիւն ինքեանց, որք տեսեալ զանգորութիւն իւր-
եանց ընդդէմ կատաղի թշնամեացն՝ յուսակտուր
աղաղակս բառնան. «Հասան, Հիւսէին, վայ
վայ, մոլլայք ևս առաւել բարձրացուցանեն մե-
ծականան ողբս և հառաչանս և լսն զանձողապ-
րելի վտանգ իւրեանց. և ժողովուրդն համօրէն
ընդ նոսա ի սուգ թախծութեան և ողբոց պաշա-
րի. յայնժամ իբր ձեռն աներևոյթ հալածէ
զթշնամիս, այլ ի վերայ անցեալ սակաւ ժամա-
նակի երևին դարձեալ. և այսպէս տեսարանն
կրկնի երկցս. հոսկ յետոյ սպառազինեալ խուժք

հրեղէն զօրաց երևի, Եզդիք փախուցեալ անհե-
տանան, և ահա ուրախութիւն համատարած ի
ժողովուրդն, փոխանակ սոյոյ և լալոյ:

Աստի երևի՝ զի հիմանոսական առասպելք
կոսապաշտական գարուց և ծէրք և սովորութիւնք
չեն բարձեալք իսպառ յիւրկէ:

Յետ առման Ռուսիոյ զԵրևան՝ այսպիսի կրօ-
նական զինուորական խաղք բարձեալք են ի մի-
ջոյ, բայց մարթ է ասել թէ գտանի տակաւին ի
Պարսկաստան:

Սորին վասն է, զի միշտ կայ մնայ թշնամու-
թիւն Պարսից ընդ Եզտեաց, Հանգէսն Պարսից,
որում և մէք կայսք ականատես, տեւեաց ժամն
երիս. և մոլլայն յետ քարոզիցն կարգաց աղօթս
վասն թաղաւորին, վասն ժողովրդեանն, վասն
ճանապարհորդելոցն ի Մէքքէ, և վասն յարատե-
ւութեան ուղղափառ կրօնին իւրեանց և պահ-
պանութեան աղօթից նահապետացն և մարգա-
րէից, Արաւհամու, Իսահակայ, Մովսիսի, Գանիէ-
լի, Երեմիայ, Եսայեայ, և այլոց բազմաց, ևս և
Մահմետի, Ալեյ, և որդւոցն, և վասն իւրաքան-
չիւր անուանցն՝ որոց մաղթէր զերկնից օգնու-
թիւն, ժողովուրդն ի ձայն բարձր աղաղակէր «ա-
մէն»:

Մոլլայք Մահմետականաց յոյժ ջերմեանդք
են ի դնս իւրեանց և ի քարոզութիւն Աուրա-
նի. սորա և միւս համօրէն ծառայողք մկիթի ի
մէջ Պարսից և Թաթարաց սնանին տրօք ժողո-
վորդեանն. Սէիտաց (յաջորդաց մարգարէին) ապ-
րուստ յարդեանց ողորմութեանցն է, ժողովելոց
վասն նոցա ի ձեռն դերմիչաց՝ որք զամենայնն
նախ առաքեն Մուշտէիտին Թաւրիդի և նահա-
նէ անտի ամենեցուն բաժին ըստ աստիճանի և
չափու նոցա Սէիտք են ի ցեղէն Քորեշիթաց, հա-
տուածք տանն Մահմետի, ժառանգք Հիւսէյնայ,
սորա հանգոյն Շերիֆաց, որք են դարձեալ ի նոյն
ցիղէ, և ժառանգացն Հասանայ, ունին իրաւունս
կրկնոյ զկանաչ փաթաթաղարդ զլիսոյ:

Ամենայն որ կարող է լինել դերմիչ, միայն
պարտ է զիտել զամենայն աւանդութիւնս ժողո-
վորդականս, ի գալ տերմիչին ի ժողովուրդս, ոչ
որ համարձակէ ձեռնունայն դարձուցանել դնա,
նա թէ և համազգիք նոցա ի մեծ մեղս գրեն զայն:

